

ІНСТИТУТ ДЕФЕКТОЛОГІЇ АПН УКРАЇНИ

На правах рукопису

БОРЩЕВСЬКА Людмила Вячеславівна

**ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ
ДІАЛОГІЧНОГО МОВЛЕННЯ
У СЛАБОЧУЮЧИХ ДОШКІЛЬНИКІВ**

19.00.08 - спеціальна психологія

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата психологічних наук

Київ - 1997

Дисертація є рукописом

Робота виконана в Інституті дефектології АПН України

Науковий керівник - кандидат психологічних наук,
старший науковий співробітник
Стадненко Надія Михайлівна

Офіційні опоненти: - академік АПН України, доктор
педагогічних наук, професор
Синьов Віктор Миколайович
- кандидат психологічних наук
Гончаренко Світлана Анатоліївна

Провідна установа: - Київський державний педагогічний
університет ім.М.П.Драгоманова

Захист відбудеться «25» червня 1997 р. о «14.³⁰» год.
на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 50.28.01
в Інституті дефектології АПН України
(252001, м.Київ-1, вул.Трьохсвятительська, 8)

З дисертацією можна ознайомитись
в Інституті дефектології АПН України

Автореферат розіслано «24» травня 1997 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Т.В. Жук

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження. Значення мовлення в життєдіяльності дитини обумовлює необхідність вивчення умов і факторів, які сприяють його розвитку у дітей з порушеннями слуху на різних етапах становлення цього процесу.

В дефектологічній науці багато досліджень було спрямовано на вивчення мовлення дітей з порушеннями слуху, в яких встановлено, що в розвитку цього процесу спостерігаються специфічні особливості: повільне збільшення словника, своєрідність застосування лексики, труднощі в засвоєнні граматичної будови речень (Р.М.Боскіс, Ж.І.Шиф, С.О.Зиков, О.Г.Зікеєв, К.Г.Коровін, Г.Ф.Понгільська, Н.Ф.Слезіна та ін.). Але аналіз спеціальної літератури показав, що більшість досліджень дефектологів присвячена дітям шкільного віку. В роботах, в яких вивчається становлення мовленнєвої функції на її початковому етапі (Н.Г.Морозова, Б.Д.Корсунська, Л.П.Носкова, Л.П.Головчиць, Н.Г.Шматко, М.К.Шеремет), відмічається, що у дітей дошкільного віку з порушенням слухової функції спостерігається значне відставання у формуванні мовлення, недоліки звуковимови, нерівномірне засвоєння частин мови, труднощі в розумінні висловлювань оточуючих та побудові власних.

Характеристика негативних сторін мовлення дошкільників має важливе значення для визначення методів корекційної роботи з ними, проте більшої ваги набуває вивчення потенційних можливостей розвитку цього процесу у дітей даної категорії та психологічних умов його ефективності.

Особливе значення має вивчення початкового етапу формування мовлення, який, як доведено вітнізнаними вченими (Л.С.Виготський, С.Л.Рубінштейн, Д.Б.Ельконін, О.В.Запорожець,

ДНУ ім. В.Степанів
Андрій
айни

М.І.Лісіна та ін.), є найбільш сприятливим для розвитку всіх психічних функцій і процесів. У дітей без сенсорних порушень мовлення розвивається як засіб спілкування з оточуючими. Завдяки діалогу відбувається розвиток таких складових мовлення дитини, як: оволодіння і збагачення словника, оволодіння лексичною і граматичною будовою речень, засвоєння комунікативних прийомів та навичок спілкування.

Порушення слуху викликає більш повільний і своєрідний розвиток мовлення у дітей, що значно ускладнює і обмежує процес комунікації. Тому особливого значення для цих дітей набуває своєчасне і ефективне формування мовлення саме на початковому етапі, від якого залежить їх подальший мовленнєвий та розумовий розвиток, можливість успішного навчання, вільного спілкування з оточуючими.

Зважаючи на це, темою дисертації обрано особливості формування діалогічного мовлення у слабчуючих дошкільників.

Об'єкт дослідження - діалог слабчуючих дошкільників з оточуючими.

Предметом дослідження є особливості діалогічного мовлення слабчуючих дошкільників у спілкуванні з дорослими і однолітками.

Мета дослідження - виявити характерні особливості діалогічного мовлення слабчуючих дошкільників з оточуючими, визначити психологічні умови ефективного формування у них діалогічних умінь і навичок.

Гіпотеза дослідження. У слабчуючих дошкільників у зв'язку з вадами слуху мовленнєві характеристики діалогу мають специфічні особливості, які негативно впливають на процес мовної взаємодії співрозмовників.

Якість діалогічного мовлення слабчучючих дошкільників може бути значно покращена шляхом спеціального коригуючого навчання. Психологічними умовами його ефективності виступають:

- оптимальне поєднання партнерів в діалозі за рівнем розвитку комунікативної діяльності;
- створення проблемних ситуацій, що забезпечують потреби комунікації;
- формування спеціальних діалогічних умінь і навичок.

Для досягнення мети дослідження та перевірки гіпотези було визначено **завдання дослідження**:

- проаналізувати та узагальнити наявні дані з проблеми формування діалогічного мовлення у дітей дошкільного віку в загальній та спеціальній літературі;
- виявити залежність якості діалогічного мовлення дітей від співрозмовника (дорослий, дитина);
- визначити психологічні умови ефективного формування діалогічного мовлення у слабчучючих дошкільників.

Методологічною основою дослідження є розроблені в психології положення, що розкривають сутність спілкування, його роль у розвитку психіки, взаємозв'язку спілкування і пізнання; ідеї специфіки діалогічного спілкування, засад та прийомів його дослідження; фундаментальні положення дефектології про систему навчання дітей з порушеннями слуху за принципом комунікації.

Методи дослідження. У ході дослідження застосовувались теоретичні та емпіричні методи: аналіз літературних джерел вітчизняних та зарубіжних авторів із загальної і спеціальної психології та педагогіки; психологічний експеримент. В констатуючому та формуючому експерименті брали участь вихованці старших груп дошкільних установ для слабчучючих дітей м.Києва та м.Жиитомира (всього 180 дітей).

Наукове новизна дослідження полягає у тому, що вперше шляхом експериментального дослідження виявлені психологічні особливості діалогічного мовлення слабчучючих дошкільників; охарактеризовані недоліки їх комунікативних умінь і навичок; виявлена залежність якості зовнішньої - формальної та внутрішньої - змістовної сторін діалогу від типу кооперації спілкування (дитина-дитина, дорослий-дитина); доведено, що в спілкуванні з педагогом якісні характеристики діалогічного мовлення дитини значно вищі, що визначає зону його найближчого розвитку; визначені психологічні умови ефективного формування діалогічного мовлення слабчучючих дошкільників в процесі їх навчання; розроблена та експериментально перевірена методика формування діалогічного мовлення слабчучючих дошкільників.

Теоретичне значення. Матеріали дослідження суттєво доповнюють відомі в спеціальній психології і педагогіці дані про особливості мовленнєвого розвитку дітей з недоліками слуху; охарактеризована своєрідність діалогу дітей дошкільного віку; обґрунтована необхідність спеціальної організації їх навчальної діяльності, спрямованої на корекцію діалогічного мовлення, та визначені психологічні чинники, що сприяють підвищенню ефективності цього процесу.

Практичне значення дисертації полягає в тому, що одержані в результаті дослідження характеристики рівнів комунікативної діяльності можуть застосовуватись для психолого-педагогічної діагностики стану розвитку мовлення кожної дитини, яка приходить до дошкільного закладу, при визначенні програм корекційної діяльності та організації необхідних умов роботи з нею. Розроблена методика формування діалогічного мовлення може знайти застосування в практичній роботі сурдопедагогів і вихователів дитячих дошкільних закладів для слабчучючих дітей. Матеріали

дисертаційного дослідження можуть бути використані при розробці навчальних програм та дидактичних посібників для роботи із слабочуючими дітьми в дошкільних закладах та в батьківській роботі в умовах виховання в родині. За матеріалами дослідження впроваджено спецкурс для слухачів курсів підвищення кваліфікації.

Вірогідність результатів дослідження забезпечується науково-методологічною обґрунтованістю вихідних положень, даними якісного й кількісного аналізу одержаних результатів, ефективності корекції діалогічного мовлення дошкільників з порушеннями слуху в результаті формуючого експерименту.

Апробація та впровадження результатів дослідження здійснювались у спеціальних дошкільних закладах та дошкільних відділеннях при школах для слабочуючих дітей, які служили базою дослідно-експериментальної роботи, а також у доповідях: на Міжнародних Костюківських читаннях (Київ, 1992 р.), на Першій Всеукраїнській Міжнародній науково-практичній конференції дефектологів (Київ, 1993 р.), на Всеукраїнській науково-практичній конференції дефектологів «Інтеграція аномальної дитини в сучасній системі соціальних відносин» (Київ, 1994 р.). Результати дослідження знайшли відображення в лекціях з питань навчання і виховання дошкільників з порушеннями слуху.

За результатами проведеного дослідження було опубліковано п'ять статей та дев'ять тез, в яких розкрито зміст дисертації.

Особистий внесок автора. Розроблено систему аналізу та оцінки рівня розвитку діалогічного мовлення у слабочуючих дошкільників в умовах різного типу спілкування. На основі ґрунтовних експериментальних даних вперше розроблено методiku розвиваючого навчання, спрямованого на формування всіх значущих компонентів діалогу. Доведена можливість впровадження но-

вих програм в систему педагогічних технологій роботи з дітьми 5-6 річного віку з частковим порушенням слуху.

Положення, які виносяться на захист:

- у слабочуючих дітей однієї вікової групи спостерігаються різні рівні комунікативної діяльності, кожний з яких має характерні особливості, які проявляються в якості формальної та змістовної сторін діалогу;

- якість мовленнєвих характеристик діалогу слабчуючої дитини залежить не лише від рівня розвитку його комунікативної діяльності, але й від того, хто виступає співрозмовником (дорослий, дитина); у спілкуванні з педагогами якість діалогічного мовлення у дітей з різним рівнем розвитку комунікативної діяльності значно вища, ніж у спілкуванні з однолітками;

- ситуація навчання повинна створюватися на принципах подвійного опосередкування спілкування - рольового та предметного. Рольове опосередкування забезпечує прийняття дітьми соціальних функцій, які потребують більш високого рівня розвитку комунікативних умінь, предметне - потребує побудови більш складних за формою та змістом висловлювань. Оптимальна рольова структура діадної взаємодії шестирічок - «вчитель»-«учень». Найбільш ефективний предметний матеріал - сюжетні малюнки, які дають змогу будувати тексти різної міри складності;

- психолого-педагогічними умовами ефективного формування діалогічного мовлення є:

а) оптимальне поєднання партнерів в діалозі за рівнем розвитку комунікативної діяльності;

б) створення комунікативної потреби в умовах спільної діяльності дітей;

в) формування спеціальних діалогічних умінь та навичок.

Структура роботи. Дисертація складається із вступу, трьох глав, висновків, списку літературних джерел (116 назв). У тексті є 14 таблиць.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У вступі обґрунтовано вибір та актуальність теми дослідження, виділено предмет та об'єкт дослідження, сформульовано мету, гіпотезу, завдання, визначено методи дослідження, розкрито наукову новизну, теоретичне і практичне значення роботи, викладено основні положення, що виносяться на захист.

У першій главі «Стан проблеми в літературі. Завдання та методи дослідження» сформульовано теоретичні положення наукового пошуку, здійснено аналіз даних дослідження проблеми як у загальній психологічній, так і в спеціальній літературі. Встановлено, що в психології існують різні уявлення про спілкування і діалог як одну з його форм. Частина дослідників (О.О.Леонтьєв, М.І.Лісіна) розглядають його як діяльність, інші (Б.Ф.Ломов та ін.) спілкування і діяльність розглядають як самостійні сторони, як специфічну систему взаємин суб'єктів. По-різному вирішується дослідниками і питання про структуру спілкування. Розповсюдженою є точка зору на спілкування як комунікативний процес (В.В.Давидов, О.В.Запорожець, Б.Ф.Ломов). В інших дослідженнях спілкування розглядається як складне багатоаспектне явище (Г.А.Андреева, Б.Д.Паригін та ін.).

В більшості досліджень під діалогом розуміється бесіда двох (або кількох) людей, яка протиставляється монологу (Т.Г.Винокур, О.Р.Лурія, О.О.Леонтьєв, Т.Слама-Казак, Л.П.Якубінський та ін.).

В дослідженнях Г.М.Кучинського і М.М.Бахтіна діалог розглядається як процес суб'єкт-суб'єктної взаємодії людей.

На наш погляд, всі названі визначення діалогу не протирічать одне одному, а доповнюють і узагальнюють поняття про нього.

Досліджуючи особливості формування діалогічного мовлення у слабчуючих дошкільників, ми спирались на ряд визначених в загальній психології теоретичних положень. Вихідним є положення, за яким спілкування розглядається як специфічна форма взаємодії людини з оточуючими, як взаємодія суб'єктів (Б.Ф.Ломов та ін.).

Діалог ми розглядаємо як одну із форм безпосереднього спілкування двох суб'єктів, що здійснюється за допомогою мовлення.

Поділяючи точку зору В.І.Максименка та Г.М.Кучинського, які наголошували, що процес мовної взаємодії найповніше розкривається в характеристиках мовлення, в нашому дослідженні ми розглядаємо зовнішню, формальну, сторону діалогу (спрямування висловлювань на співрозмовника, характер реакцій на звернення), та внутрішню - змістовну, сторону діалогу (види смислових зв'язків між висловлюваннями, засоби орієнтування на співрозмовника).

Аналіз дефектологічної літератури за темою дослідження дозволив констатувати, що розвиток мовлення дітей з порушеннями слуху відбувається за тими ж самими законами, що й у дітей без сенсорних порушень, але процес його розвитку уповільнений і має певні особливості, які зумовлені недоліками слуху: повільне збільшення словника, труднощі в застосуванні норм граматичної побудови речень, своєрідність лексики (Р.М.Боскіс, Ж.І.Шиф, С.О.Зиков та ін.).

Першочерговим завданням навчання дітей з порушеннями слуху є розвиток мовлення як засобу спілкування (С.О.Зиков,

О.Г.Зікеєв, К.Г.Коровін, Г.Ф.Понгільська, Н.Ф.Слезіна та ін.).

Між тим, у спеціальній літературі немає всебічного висвітлення особливостей та шляхів розвитку спілкування дітей з оточуючими, насамперед, спілкування між собою. Недостатньо даних про особливості формування діалогічного мовлення дошкільників з вадами слуху, немає даних і про умови, які сприяють ефективності цього процесу. З огляду на це, вважаємо доцільним здійснення дослідження, що включає вивчення стану розвитку діалогічного мовлення у слабчуючих дошкільників за визначеними психологічними аспектами, з'ясування причин, які стримують цей процес, і на основі одержаних результатів - визначення психологічних умов ефективного формування діалогу у дітей при частковій втраті слухового сприймання.

У другій главі «Мовленнєві характеристики діалогу слабчуючих дошкільників» викладено результати констатуючої частини дослідження.

З метою вивчення особливостей діалогу даної категорії дошкільників проводилося тривале спостереження за спілкуванням дітей з оточуючими в природніх умовах: під час гри, прогулянок, режимних моментів, занять.

Предметом спостережень були діалоги дошкільників 5-6-річного віку з однолітками і дорослими (сурдопедагогами і вихователями). Висловлювання протоколювалися. В протоколах фіксувалися:

- 1) поєднані акти спілкування (діалогічні єдності);
- 2) оформлення висловлювань дітей, граматичні та лексичні особливості мовлення;
- 3) обставини та мотиви, які спонукали до спілкування;
- 4) висловлювання, на які не надійшла відповідь (з'ясувалися причини таких випадків);

5) тип кооперації спілкування, в якій відбувався діалог (дитина-дитина або дорослий-дитина).

Виходячи із суті діалогу, одержані дані аналізувалися з трьох позицій: зовнішня, формальна, сторона діалогу; внутрішня, змістовна, сторона діалогу; орієнтація висловлювань на співрозмовника.

Дослідження зовнішньої, формальної, сторони діалогу включало з'ясування мотивів комунікації; характеру зв'язків між послідовними висловлюваннями співрозмовників; особливостей мовлення (використання мовних і допоміжних засобів спілкування, складність висловлювань, їх граматична побудова).

При визначенні змістовної сторони діалогу проводився аналіз особливостей смислових зв'язків між послідовними висловлюваннями дітей.

Дослідження орієнтації на співрозмовника передбачало аналіз особливостей постійної орієнтації дитини на партнера та ситуаційної, яка виникла у випадках незрозуміння висловлювань або у зв'язку з незгодою з їх змістом.

Емпіричні дані показали, що у дітей однієї вікової групи існують три рівні розвитку комунікативної діяльності (РКД), які проявляються у співвідношенні мовних і немовних засобів, обсязі словника, розгорненості і граматичному оформленні висловлювань, мотивах, які спонукають до комунікації, а також в готовності до участі в діалозі, тобто в можливості сприйняти і зрозуміти звернення та прореагувати на нього адекватною відповіддю.

Для дітей з першим рівнем РКД характерна незначна кількість ініціативних висловлювань у діалогах з однолітками. Провідним мотивом, як правило, виступає бажання привернути увагу партнера до предмета діяльності та задовольнити свої потреби в побуті. При цьому всі висловлювання тісно пов'язані з конкретною

предметною ситуацією, яка дозволяє дітям у багатьох випадках спілкування обходитися немовними засобами. Для цього рівня характерне широке використання немовних засобів спілкування (жести, предметні дії). Мовні засоби зводяться до простих і коротких висловлювань (1-2 слова).

В спілкуванні з оточуючими у дітей з першим рівнем РКД часто спостерігається відсутність мовної реакції на звернення. Серед зафіксованих відповідей значна кількість формальних, тобто таких мовних реакцій, які не відповідають змісту звернення.

Пристосування до партнера виявляється лише у випадках, коли співбесідник не розуміє зверненого до нього висловлювання, або не згодний з діями товариша. Способом пристосування при цьому виступає повторення висловлювання і підкріплення його жестами та мімікою, або повна заміна немовними засобами спілкування.

У дітей з другим рівнем РКД у спілкуванні з однолітками зафіксовано значно більше ініціативних висловлювань. Поряд з висловлюваннями, які мають в основі мотиви, пов'язані з конкретною предметною діяльністю, зустрічаються висловлювання пізнавального характеру, які виникають під впливом бажання одержати інформацію про предмети і явища, що безпосередньо сприймаються дітьми під час спостережень. Для дошкільників з другим рівнем РКД характерним є не тільки збільшення кількості ініціативних висловлювань, в порівнянні з дітьми, що мають перший рівень РКД, але й різноманітніший їх зміст.

У дошкільників цього рівня значно менша кількість комунікативних актів, які відбуваються за допомогою міміки і жестів; висловлювання дещо ширші за обсягом, ніж при першому рівні (2-3 слова), які меншою мірою пов'язані з конкретною ситуацією спілкування. За змістом мова дітей з цим рівнем РКД є набагато

різноманітнішою, в їх діалогах подекуди використовуються складні речення.

При звертанні до дітей другого рівня РКД спостерігається менше формальних відповідей та випадків їх відсутності, ніж у дошкільників з першим рівнем.

Пристосування до співрозмовника визначається використанням більш досконалих прийомів ситуативної орієнтації. Бажаючи зробити своє висловлювання зрозумілим для партнера, вони намагаються виправити недоліки звуковимови, заповнити пропуски слів у реченнях, виправити попередні повідомлення.

В діалогах дітей, які мають *третій рівень* РКД, зафіксована найбільша кількість ініціативних висловлювань, їх спонукають до спілкування переважно ділові і пізнавальні мотиви. При цьому, обговорюючи конкретну предметну ситуацію під час гри, в побуті тощо, вони використовують власний досвід, свої знання, їх висловлювання нерідко містять у собі оціночні судження.

В діалогічному мовленні дітей з третім рівнем РКД спостерігається використання поширених речень (3-5 слів), загальне ускладнення граматичної конструкції висловлювань, застосування чужих реплік у формі прямої мови, запитань (хто?, куди?, коли?, чому?).

В діалогах дошкільників з третім рівнем спостерігалася менша кількість формальних відповідей на звернення співрозмовника, а також випадків її відсутності.

При цьому рівні РКД спостерігається використання в спілкуванні не лише прийомів ситуативної орієнтації, які мали місце у попередніх рівнях, але й більш складних, продуктивних: перебування висловлювання, поширення висловлювання, що виявлялося у повідомленні партнеру нових істотних даних за темою обговорення.

Результати дослідження показали, що низька якість формальної сторони діалога слабчучючих дошкільників зумовлена не тільки специфічними особливостями мовлення, які є наслідком зниження слуху, але й недостатньо сформованими навичками спілкування, такими, як увага до звернень співрозмовника, самоконтроль в побудові власного висловлювання, що призводить до нечіткої звуковимови, аграматичних речень, пропусків слів у репліках.

Зазначені недоліки формальної сторони діалогу гальмують формування його змістовної сторони, стримують розвиток пізнавальних та міжособистісних мотивів спілкування.

Якість формальної та змістовної сторони дитячого діалогу, передусім, залежить від рівня РКД кожного із співрозмовників. Партнер з більш високим рівнем РКД (другим та третім) значно частіше досягає взаєморозуміння з партнером, не вдаючись до допоміжних засобів спілкування (жестів та міміки).

В той же час, показники формальної і змістовної сторони діалогу з дорослими свідчать про достатньо високі потенційні можливості слабчучючих дошкільників, які не реалізуються в спілкуванні з однолітками.

Підтверджує цей висновок те, що під час спілкування з дорослими, які стимулюють самоконтроль дітей і фіксують їх увагу на правильності мовлення, зазначені вади мовлення виявляються значно рідше.

Аналізуючи причини недоліків діалогічного мовлення дошкільників, ми дійшли до висновку, що вони полягають у недосконалості процесу навчання дітей. Педагоги і вихователі, навчаючи слабчучючих дошкільників, орієнтуються на програмові вимоги, але при цьому не враховують актуального рівня розвитку і

потенційних можливостей кожної дитини (зони найближчого розвитку).

У третій главі «Формування діалогічного мовлення у слабочуючих дошкільників в процесі спеціально організованого навчання» розкриваються основні підходи, зміст та результати формуючого експерименту.

Потенційні можливості формування мовленнєвої функції у слабочуючих дошкільників, які були виявлені у констатуючій частині експерименту, дали підставу припустити, що недоліки їх комунікативної діяльності можна подолати шляхом спеціальної корекційної роботи.

Для перевірки цього була розроблена методика формуючого експерименту, при організації якого ми виходили з провідного принципу навчання дітей з порушеннями слуху, що полягав у максимальному збагаченні мовленнєвої практики.

В пошуках психологічних умов підвищення ефективності навчання слабочуючих дошкільників діалогічному мовленню ми визначили такі вихідні принципи:

1) діалогічні уміння та навички спілкування дітей з однолітками формуються в цілеспрямованій роботі, яка передбачає корекцію формальної та змістовної сторони дитячого діалогу;

2) ефективним шляхом розвитку діалогічного мовлення є створення ситуацій, які стимулюють комунікативну потребу у дітей;

3) формування діалогічного мовлення передбачає спеціальний розвиток навичок самоконтролю під час продукування висловлювань та контролю висловлювань співбесідника;

4) ефективність засвоєння діалогічних умінь і навичок визначається оптимальним поєднанням співрозмовників за рівнем РКД.

З метою виявлення найбільш оптимального визначення партнерів за рівнем розвитку комунікативної діяльності склад діад (пар

дітей) моделювався за такими ознаками: діади з однаковим рівнем РКД партнерів (пари досліджуваних з першим, другим та третім рівнями) та діади з партнерами, які мали різний рівень РКД (пари з першим і другим, другим і третім, першим і третім рівнями РКД).

Регламентация діяльності дітей в діадах передбачала розподіл між ними ролей «вчителя» та «учня», а також дотримання певних вимог щодо процесу спілкування. «Учень» мав виконувати завдання експериментатора, опосередковуючи свої дії мовленням, а «вчитель» - оцінювати зміст та оформлення висловлювань «учня». Вони мали дотримуватися спільних правил: під час виконання завдань звертатися один до одного та відповідати на звернення; у випадках, коли партнер не розуміє, звернення повторити або замінити його, щоб воно стало зрозумілим для співбесідника.

Дотримання зазначених вимог створювало ситуацію, яка змушувала дитину-«вчителя» уважно слухати товариша, щоб оцінити його висловлювання, а дитину-«учня» - слідкувати за змістом та оформленням своїх висловлювань. Регламентация ролей в процесі виконання спільного завдання створювала умови для мимовільного засвоєння дитиною-«вчителем» діалогічних умінь та навичок під час контролю за мовленнєвою діяльністю товариша. Тому в процесі навчання діти в діадах постійно мінялися ролями.

Така структура роботи відображала основні напрямки корекційної роботи. Корекція формальної сторони діалогу дошкільників передбачала вдосконалення вмінь та навичок: сприймання зверненої мови; самоконтроль при продукуванні висловлювань; критичне ставлення до оформлення висловлювань співрозмовника.

Корекція змістовної сторони діалогу передбачала формування критичного ставлення до змісту продукованих висловлювань; вміння оцінювати зміст висловлювань партнера (їх повноту і точ-

ність); вміння змінювати, уточнювати та доповнювати свої висловлювання, щоб вони були зрозумілими для співрозмовника.

Кожна діада проходила навчання за спеціальною програмою, яка складалася з чотирьох блоків завдань. Перший блок був спрямований на формування у дітей умінь оцінювати зміст висловлювань партнера. Другий - на навчання досліджуваних оцінювати достовірність та повноту висловлювань співрозмовника. Третій - на формування у дошкільників умінь змінювати, доповнювати власні висловлювання з метою зробити їх більш зрозумілими для співрозмовника. При виконанні завдань четвертого блоку слабочуючі діти закріплювали та удосконалювали діалогічні уміння та навички, які були засвоєні під час виконання попередніх завдань.

Завдання методики було розроблено з урахуванням програмового матеріалу старшої групи дитячого садка для слабочуючих дітей. Навчання за експериментальною методикою здійснювалось на індивідуальних заняттях.

Експеримент проводився в три етапи: 1) претест; 2) формуючий експеримент; 3) посттест. Ефективність проведеного навчання перевірялася співставленням результатів, одержаних при виконанні досліджуваними контрольних завдань претесту і посттесту. Сутність цих завдань полягала в побудові і мовленнєвому опосередкуванні оповідань за серією сюжетних малюнків.

Одержані дані дослідження показали, що в результаті навчання у дітей, які брали участь в експерименті, відбулося помітне позитивне зрушення в кількісних і якісних показниках діалогічного мовлення: збільшилась тривалість діалогу, змінилося співвідношення несмислових і смислових відповідей на репліки партнерів на користь останніх, значно зменшилась кількість випадків відсутності реакцій на звернення.

Результати формуючого дослідження показали, що успішність засвоєння слабочуючими дошкільниками діалогічних умінь і навичок зумовлена умовами навчання, серед яких однією з найбільш важливих є мовленнєвий розвиток його учасників.

При однакових об'єктивних умовах навчання (дидактичний матеріал, кількість занять, загальні вимоги до учасників гри, розподіл ролей), одним з визначальних чинників, що стимулюють ефективність розвитку діалогу, є поєднання дітей в діади за рівнем розвитку комунікативної діяльності. Кожний наступний етап (рівень РКД) для слабчуючої дитини є зоною найближчого розвитку. Тому співпраця дітей з різними, але близькими за наступництвом рівнями РКД в спільній діяльності, яка потребує мовленнєвого опосередкування, створює певні протиріччя між тим, як дитина з більш низьким рівнем РКД вміє говорити, і тим, як повинна будувати свої висловлювання, щоб її зрозумів партнер. Подолання цих протиріч шляхом привласнення мовних досягнень партнера виступає тією умовою, яка розширює зону найближчого розвитку дитини, забезпечує розвиток її власного мовлення.

Результати дослідження показали, що оптимальним за рівнем РКД для формування діалогічного мовлення виступає поєднання в діади дітей: з першим і другим, другим і третім рівнями РКД.

Для слабчуючих дітей з третім рівнем РКД найбільш сприятливим для навчання є партнерство з дітьми такого ж високого рівня РКД. Тут головним чинником ефективності формування діалогічного мовлення виступає спільна діяльність, яка потребує мовленнєвого опосередкування, правила участі в ній (регламентація діяльності, розподіл ролей, необхідність контролювати зміст висловлювань один одного, проблемні ситуації, які породжують нові мотиви спілкування). Відносно високий рівень

мовленнєвого розвитку цих дітей забезпечує активне використання власних знань і умінь для вирішення поставленої задачі, а також мимовільне засвоєння знань та умінь партнера.

Поєднання партнерів без урахування зони їх найближчого розвитку у навчанні (пари дітей з першим і третім рівнями РКД) не тільки не сприяє розвитку, але й гальмує формування діалогічного мовлення у слабчуючих дошкільників.

Узагальнення результатів формуючого дослідження показало, що засвоєння слабчуючими дошкільниками діалогічних умінь і навичок залежить також від вихідного рівня розвитку комунікативної діяльності.

Існує певна залежність ефективності формування змістовної сторони дитячого діалогу від успішності корекції його формальної сторони, а успішність засвоєння дітьми елементарних навичок спілкування з однолітками зумовлена рівнем розвитку їх комунікативної діяльності.

У дітей з першим рівнем РКД, при якому мовлення тільки починає розвиватися, під впливом навчання лише намітилася тенденція до формування діалогічних умінь та навичок. Її головними показниками є поява уваги до висловлювань співрозмовника і усвідомлення необхідності відповідати на звернення. Позитивні зрушення формальної сторони діалогу виявилися у них не стільки в якісних, скільки в кількісних змінах: значно зменшилась кількість випадків відсутності реакцій на звернення співрозмовника. Проте, за змістом висловлювання частіше відносилися до формальних реплік, або були реакціями на другорядні моменти звернення.

Збільшення смислових реакцій на звернення партнера в діалогах цих дітей виявилось незначним, і вони були пов'язані з проблемними ситуаціями, коли один з дітей не погоджувався із співбесідником.

Низький корекційний ефект формальної сторони діалогу зумовив незначні зміни його змістовної сторони: майже незмінною залишилась кількість смислових зв'язків між висловлюваннями, які переважно мали неперетворювальний характер, що не сприяло розвитку змісту діалогу в цілому.

Пристосування до співрозмовника у дошкільників з першим рівнем РКД виявилось у простих засобах орієнтації на партнера: повторенні попереднього висловлювання, в якому вони намагалися виправити помилки. Спонукою до виникнення подібних висловлювань було нерозуміння партнером попередньої репліки.

У слабчучих дошкільників з другим рівнем РКД завдяки навчанню позитивно змінилася формальна сторона діалогу. Це виявилось як у кількісних, так і в якісних показниках. Збільшилась тривалість спілкування, з'явилося значно більше смислових реакцій на звернення партнера, дещо більше стало реакцій на другорядні моменти змісту, які були спрямовані на корекцію висловлювання партнера, зменшилася кількість формальних реакцій і випадків відсутності відповіді на звернення.

Позитивні зміни в формальній стороні діалогу позначилися і на його змістовній стороні. Це виявилось у збільшенні загальної кількості смислових зв'язків і змінах у їх якості: більше з'явилося перетворювальних відповідей, які сприяли розвиткові теми спілкування.

В результаті навчання у досліджуваних з другим рівнем РКД закріпилися вже засвоєні, а також з'явилися нові прийоми орієнтації на партнера, які дозволяли не лише вдосконалювати власне висловлювання, робити його більш зрозумілим для співрозмовника, але і доводити йому свою точку зору.

У слабчучих дошкільників з третім рівнем РКД було зафіксовано більш значні результати навчання.

Зокрема, в діалогах цих дітей суттєво збільшилася кількість смислових зв'язків між репліками партнерів, кількість перетворювальних висловлювань, з'явилися нові мотиви, які стимулювали розвиток теми діалогу (обговорення і оцінка вчинків героїв оповідання, прогнозування подальших дій персонажів тощо).

Про позитивні зміни в якості змістовної сторони спілкування у досліджуваних свідчить також використання в їхніх діалогах реплік від особи героїв оповідання.

Позитивні результати навчання виявилися у використанні дітьми більшої кількості прийомів як постійної, так і ситуативної орієнтації висловлювань на співрозмовника, які при виконанні завдань претесту зустрічалися значно рідше. У них з'явилися й нові продуктивні прийоми пристосування до співрозмовника, які стимулювалися бажанням дитини доповнити, змінити або уточнити зміст свого висловлювання для досягнення цілей комунікації.

Дані проведеного дослідження дозволяють стверджувати, що у слабчучих дошкільників існують значні потенційні можливості для розвитку діалогічного мовлення, але реалізація їх потребує спеціального коригуючого навчання, в якому враховується початковий рівень РКД і забезпечується поетапність в його змінах.

Аналіз експериментальних результатів нашого дослідження дозволяє зробити такі **висновки**:

1. У слабчучих дошкільників однієї вікової групи існує три рівні розвитку комунікативної діяльності (РКД), кожний з яких має характерні особливості, що проявляються як в формальній, так і у змістовній стороні діалогу.

2. Низька якість формальної сторони діалогу слабчучих дошкільників зумовлена не тільки специфічними особливостями їх мовлення, які є наслідком зниження слуху, але й недостатньо сформованими навичками спілкування (увага до звернень спів-

розмовника, самоконтроль у побудові власного висловлювання). Зазначені недоліки формальної сторони діалогу гальмують формування його змістовної сторони, стримують розвиток пізнавальних та міжособистісних мотивів спілкування.

3. Причини недоліків діалогічного мовлення слабчущих дошкільників полягають у недосконалості процесу навчання дітей, при якому не забезпечується необхідна індивідуалізація, не враховується актуальний рівень розвитку і потенційні можливості кожної дитини.

4. Психологічними умовами ефективності корекційного навчання, спрямованого на розвиток діалогічного мовлення слабчущих дошкільників, виступає:

- створення в процесі сумісної діяльності проблемних ситуацій, які стимулюють комунікативну потребу дітей;
- сумісна цілеспрямована навчальна чи ігрова діяльність, яка спрямована на корекцію формальної та змістовної сторони дитячого діалогу;
- рольова регламентація діяльності (вчитель - учень) з чітким дотриманням вимог до кожної ролі;
- формування навичок самоконтролю у продукуванні висловлювань та контролю за висловлюваннями співбесідника;
- оптимальне поєднання партнерів по спілкуванню за рівнем РКД (перший і другий, другий і третій, третій і третій).

5. Висока результативність експериментального навчання свідчить про значні потенційні можливості слабчущих дошкільників в розвитку діалогічного мовлення та їх реалізації за умов використання розробленої в дисертації методики.

Основні положення дисертації викладено в таких публікаціях:

1. Особливості розвитку діалогічного мовлення у слабочуючих дошкільників. //Питання дефектології. - К., 1982. - вип.14 - С. 27-30.

2. Об особенностях диалогической речи слабослышащих дошкольников в общении со сверстниками и взрослыми.// Проблемы методов учебной и коррекционно-воспитательной работы в специальных школах и дошкольных учреждениях: Тез.докл. Всесоюз.конф. молодых ученых-дефектологов, Москва, 11-13 сентября 1984 г. - М., 1984. С. 32-33.

3. Развитие речи у слабослышащих детей шестилетнего возраста.// Урок как основная форма повышения эффективности учебно-воспитательного процесса. Тез.докл. VIII Респ. педчтений по вопросам дефектологии, Киев, 1987 г. - К., 1987. С. 83-84.

4. Особенности диалогической речи слабослышащих дошкольников.// Дефектология. Психофизиология. Дифференциальная психофизиология: Тез.докл. VII съезда психологов, Москва, 1989 г. - М., 1989. С. 201-202.

5. Особенности формирования диалогической речи у слабослышащих детей дошкольного возраста.// Психологическая наука: проблемы и перспективы: Тез.докл. Всесоюзной конф., посвященной 90-летию Г.С.Костюка, Киев, 1990. - К., 1990. С. 16-18.

6. Особенности речевых характеристик диалога слабослышащих дошкольников.//Современные исследования по проблемам учебной и трудовой деятельности аномальных детей: Тез.докл. X научной сессии по дефектологии, Москва, 18-20 апреля 1990 г. М., 1990. С. 85-86.

7. Психологические условия, влияющие на качество диалога у детей с нарушением слуха.// Актуальные проблемы психологии: традиции и современность: Тез.докл. Международных Костюковских чтений, Киев, 1992 г. - К., 1992. С. 141-142.

8. Недорозвиток мови як показник зниження слуху у дітей.// Практична психологія і розвиток таланту. Тези доп. Респ. наук. конф., Суми МКВВПМ - Мрія, - Суми, 1992. С. 216-217.

9. До питання про розвиток мовного спілкування слабчуючих дітей.// Актуальні питання психологічної служби: теорія і практика: Тез. доп. Міжнародної конференції, Одеса, 8-9 вересня 1992 р. - Одеса., 1992. С. 149-150.

10. Методика формування діалогічного мовлення у дітей дошкільного віку.// Психологія. - К., 1993. №41. С. 109-117.

11. Рання діагностика та корекція вад слуху і мовлення у дітей.// Практична психологія і школа: Зб.доп. Міжнародної науково-практичної конференції з психології, Київ, 1993 р. - К., 1993. С. 276-288.

12. Шляхи формування діалогічного мовлення у слабчуючих дітей дошкільного віку.// Актуальні проблеми психології: традиції і сучасність: Матеріали Міжнародних Костюківських читань, Київ, 1992 р., В III т. - К. 1993. Т. I, С. 85-92.

13. Дитина з ослабленим слухом.// Дошкільне виховання. - 1994. № 5-6. С. 19-22.

14. Формування у дошкільників з порушенням слуху діалогічного мовлення.// Дефектологія. 1996. №1. С. 51-54.

Borshchevskaya L.V. «Peculiarities of formation of dialogic speech in children with defective hearing.

In this thesis the state of formation of speech and speech communication in children with defective hearing has been analyzed.

The author substantiated theoretically and proved practically the dependence of quality of dialogic speech in children with defective hearing on the partner in communication (adult, child). The

dependence of quality of dialogic speech on the level of communicative activity of partners in children's dialogues has also been proved.

Psychological conditions of the effective formation of dialogic speech in children with defective hearing was defined, methods of correcting children's dialogues has been worked out.

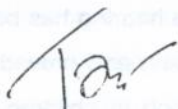
Борщевская Л.В. Особенности формирования диалогической речи у слабослышащих дошкольников.

В диссертации проанализировано состояние проблемы формирования речи и речевого общения у детей с нарушениями слуха.

Теоретически обоснована и практически доказана зависимость качества диалогической речи слабослышащих дошкольников от партнера по общению (взрослый, ребенок), в диалогах со сверстниками - от уровня развития коммуникативной деятельности собеседников.

Определены психологические условия эффективного формирования диалогической речи у слабослышащих дошкольников, разработана методика ее коррекции.

Ключові слова: діалогічне мовлення, слабочуючі дошкільники, діади, рівень комунікативної діяльності.

Підписано до друку 23.05.97р. Формат 60x84/16.
Ум. друк. арк. 1,0. Обл.-вид. арк. 1,0.
Наклад 100. Зам. 195.

Відділ оперативної поліграфії
Центру Міжнародної освіти
227-12-75, 227-37-86

436 196

AB 37.878